

“עלינו להתחיל תמיד מבראשית”: דמות החלוץ באנשי בראשית לאליעזר שמאלי

טמירה ארבל*

דורות של ילדים ישראלים קראו את סיפור מאבקו ההירואי של השומר חרמוני, גיבור הספר אנשי בראשית, שרצה להקים לו בית ב"ישימון" של עמק יזרעאל. הם זוכרים בוודאי את הנחישות והעיקשות שבהן נלחם באויביו (הטבע והאדם), ואת נכונותו "להתחיל תמיד מבראשית". חרמוני הוא פרוטוטיפ של דמות החלוץ. דמות זו, שנבנתה בספרות ובתרבות הציונית בראשיתה, עברה מאז גלגולים שונים (העברי החדש, הצבר) ואת מרכיביה השונים ניתן למצוא גם בתרבות העברית העכשווית.

אנשי בראשית הוא טקסט מרכזי בבניית דמות החלוץ בספרות העברית הציונית לילדים, ועל מרכזיותו מעידה יותר מכל הישרדותו לאורך השנים: אנשי בראשית יצא לאור בשנת 1933, ומאז נדפס ביותר מעשר מהדורות ובמהדורה 12 מחודשת ב־1980 (אופק 1988: 638). הספר, ומחברו, אליעזר שמאלי, זכו להכרה וליוקרה לא רק מצד הקוראים, אלא גם מהממסד הספרותי (ב־1936 קיבל שמאלי את פרס ביאליק היוקרתי; על הספר נכתבו עשרות מאמרי ביקורת, ועוד). בגלל מרכזיותו וההתקבלות יוצאת־הדופן שלו ראוי ספר זה לשמש כמקרה מבחן בניתוח דמות החלוץ והמאפיינים האידיאולוגיים של ספרות ההתיישבות לילדים, ספרות שראשיתה בשנות ה־20 ושיאה בשנות ה־30.

אנשי בראשית נכתב בתקופה שבה הכתיבה האידיאולוגית נתפשה כחיונית וכרצויה הן על־ידי מערכת החינוך, הן על־ידי מערכת הספרות והן על־ידי קהל הקוראים. ספרות ההתיישבות לילדים נתפשה כבעלת תפקיד חשוב בהחדרת האידיאולוגיה הציונית. על כך מעידים אופיים האידיאולוגי המובהק (ה"מגויס") של הטקסטים מחד גיסא, וההומוגניות האידיאולוגית שלהם מאידך גיסא. הספר נכלל עדיין בקנון של ספרות הילדים, אך היום נראה שאין לו קהל קוראים. אופיו ה"דידקטי" וה"מגויס", השפה שבה הוא כתוב כמו גם הנושאים שבהם הוא עוסק רחוקים היום מעולמם של הילדים.

המאמר יעסוק במאפיינייה של דמות החלוץ בספרות ההתיישבות לילדים בשנות ה־30, כפי שהיא באה לידי ביטוי באנשי בראשית. כמו כן יכלול המאמר סקירה קצרה של התפתחותה של ספרות הילדים בארץ־ישראל עד שנות השלושים, ומקומו של אליעזר שמאלי במערכת ספרות הילדים.

* טמירה ארבל היא בוגרת החוג לתורת הספרות הכללית, עבודת המאסטר שלה עוסקת בנושא ספרות ההתיישבות לילדים בשנות ה־30.

המאמר מבוסס ברובו על עבודת תזה שנכתבה בחוג לתורת הספרות הכללית באוניברסיטת תל אביב, בהדרכת פרופסור זהר שביט: הפואטיקה של ספרות ההתיישבות לילדים בשנות ה־30 וכיטייה האידיאולוגיים (1994).

לאמר שנתו קטנו מהמים, קטנו ולקטנו חננים הרבה

מתוך: אנשי בראשית. אליעזר שמאלי, (חסר שם מאייר). מסדה תשכ"ג.

התפתחותה של מערכת ספרות הילדים בארץ-ישראל עד שנות השלושים

ספרות הילדים העברית החלה להתפתח בארץ-ישראל בסוף המאה התשע-עשרה. עד אמצע שנות העשרים של המאה הנוכחית היתה מערכת זו תלויה במרכזי הספרות העברית באירופה. לקראת תחילת שנות השלושים לא סיפקה עוד הספרות העברית האירופית את צורכי קהל הקוראים הארצי-ישראלי. ציבור זה הפך לקהל קוראים "טבעי", כזה שעברית היא לא רק שפת הספרות שלו אלא גם שפת הדיבור שלו, ונוצר פער בין שפת הספרות, שמקורה באירופה, לשפה העברית בארץ-ישראל. הספרות שנכתבה באירופה לא תיארה את המציאות הייחודית לארץ-ישראל, ולא ענתה על דרישות קהל הקוראים שחיפש ספרות שתתייחס למציאות זו.

מסיבות אלה, מאמצע שנות העשרים החלה להתגבש פעילות מו"לית בתחום ספרות הילדים בארץ-ישראל. לקראת סוף שנות העשרים, בד בבד עם המעבר של המרכז הספרותי והוצאות הספרים הגדולות מאירופה לארץ-ישראל, החלה מערכת ספרות הילדים בארץ-ישראל להתייצב ולהפוך למערכת אוטונומית ומרובדת (שביט 1998).

המרכיב החשוב ביותר בספרות הילדים העברית שראתה אור בשנות השלושים היה המימד הדידקטי-אידאולוגי. הצרכים האידאולוגיים הכתיבו את ארגון הטקסט, והעולם המתואר בו תאם כמעט ללא יוצא מן הכלל את האידאולוגיה החלוצית. הסופרים ראו בכתיבתם ייעוד לאומי, שבו משרתת עלילת הסיפור את האידאולוגיה, ואצל רובם האפיל המסר החינוכי על שאיפות בתחום

האסתטיקה הספרותית. ניתן להכליל ולומר שהטקסטים שימשו כסוכני האידיאולוגיה הציונית, ויצרו ספרות "מגויסת" הומוגנית, שאינה סוטה ממחויבות זו. בתקופה זו, הגיוון התמטי והאידיאולוגי ברפרטואר ספרות הילדים העברית נוצר באופן בלעדי כמעט על-ידי הספרות המתורגמת (אופק 1988: 459, 500, גרץ 1988, רגב 1980, שביט 1998).

מכיוון שכתבת ספרות ילדים בעברית נתפשה כחלק חשוב ביצירת תרבות וזהות עברית לאומית, היתה מערכת ספרות הילדים קשורה מתחילתה למוסדות החינוך ולמוסדות ההנהגה הציוניים. היווצרות הדרישה לטקסטים שנכתבו בארץ-ישראל לא היתה אם כן אך ורק תולדה של התפתחותה של תרבות עברית מקומית וקהל קוראים מקומי. ספרות זו ענתה במידה רבה על דרישתה של מערכת החינוך, שראתה בטקסטים אלה אמצעי חשוב לגיבוש זהות לאומית ותרבותית, והפכה אותם לחלק מרכזי מתוכניות הלימודים.

בשל התפקיד המרכזי שיוחס לספרות הילדים בתהליך החברות ועיצוב הזהות הלאומית, סופרים מרכזיים ממערכת הספרות למבוגרים כתבו גם הם עבור ילדים, ואף ראו בכך מטרה לאומית. שאר הכותבים במערכת ספרות הילדים היו ברובם מחנכים ומורים, ולא הוגדרו כ"סופרי ילדים". מגמה זו מצביעה על חוסר התמקצעותה של מערכת ספרות הילדים, אך גם על מעמדה המיוחד ותפישתה כבעלת תפקיד מיוחד.

אליעזר שמאלי

אליעזר שמאלי היה מראשוני סופרי הילדים הארצישראלים – כאלה שכתבו בעברית, בארץ-ישראל, לקהל יעד ארץ-ישראלי, ותיארו ביצירתם את מפעל ההתיישבות הציוני.

שמאלי לא ראה את עצמו כסופר מקצועי אלא כמי שנענה לצורך של קהל הילדים בספרות בעברית בכלל, ובספרות שתתאר את המציאות שבה הם חיים כפרט. הוא ראה בעצמו: "[...] מורה, שצריך לתת לילד משהו שיעזור בעיצוב דמותו, בחינוכו, להכין אותו לקראת ערכים שיגשים בחייו" (למרחב, 1970: 30.1. מצוטט אצל אופק 1988: 469, וראה גם תיאור הכתיבה כהיענות לצורך של ילדי המתיישבים בספרות שתתאר את חייהם, מצוטט אצל אופק 1988: 464, ללא ציון מקור).

ספריו של שמאלי מתארים את עולמם של החלוצים בארץ-ישראל בתקופת ההתיישבות הציונית. רובם ממוקמים בסביבה כפרית, קרוב לטבע. גיבוריו הם חלוצים העוסקים בחקלאות, חלקם גם בשמירה. מקצתם מוצאם מאירופה – בדרך-כלל החלוצים המבוגרים, מקצתם ילידי הארץ – בדרך-כלל הילדים. לכולם משותפת האמונה באידיאולוגיה הציונית, לאורה הם פועלים והיא שמכתיבה את אורח-חיייהם ומבחינה בינם לבין מי שאיננו חלוץ (היהודי הגלותי, בן היישוב הישן, מקצת מתושבי העיר, הערבים). רבים מהסיפורים מתארים ילדים. כל הילדים, למעט יוצאי אירופה שמורדים בדור ההורים הגלותי, הם ממשיכי דרך של הוריהם החלוצים, הן מן הבחינה האידיאולוגית והן מן הבחינה המעשית. הדבר שמייחד ילדים אלה הוא יחסם הטבעי והמולד לאורח-חיים החלוצי.

בשנות השלושים ראו אור חמישה ספרים פרי עטו של שמאלי: אדם ובהמה (1933), אנשי בראשית (1933), עכיביים (1935), בני הירצה (1936) וקובץ הסיפורים אור בגליל (1939). בתקופה זו היה

שמאלי סופר פופולרי ופעיל במרכז מערכת ספרות הילדים. לספריו של שמאלי היה קהל קוראים גדול, וחלקם אף יצאו בכמה מהדורות והמשיכו להיקרא שנים רבות לאחר כתיבתם (בני היורה יצא במהדורה חמישית מחודשת ב־1969, אנשי בראשית, כאמור, יצא במהדורה 12 (!) מחודשת ב־1980. ראו אופק 1985: 322, 638).

שמאלי כתב עשרות ספרים והמשיך לפרסם עד אמצע שנות השמונים (נפטר בשנת 1985).

“אנשי בראשית”, תיאור כללי

אנשי בראשית שייך לקורפוס המרכזי של טקסטים לילדים שעסקו בתיאור ההתיישבות החלוצית בארץ־ישראל ושהדגישו את ערכי האידיאולוגיה הציונית. בטקסטים אלה תוארו החיים בהתיישבות החקלאית תוך התעלמות כמעט מוחלטת מחיי העיר, ותוך אידיאליזציה של החיים בארץ־ישראל לעומת החיים בגולה. הטקסטים תיארו ילדים שהם גיבורים קטנים, המזדהים לחלוטין עם המערכת האידיאולוגית שבה מאמינים ההורים, המהווים עבורם דגם לחיקוי.

אנשי בראשית הוא רומן המתאר התיישבות של משפחת חלוצים במקום מבודד בעמק יזרעאל בשנות העשרים. המשפחה נלחמת בפגעי הטבע, באויבים ובמחלות, כשהיא מתקיימת בחוסר אמצעים כמעט, אך שומרת רוב הזמן על אופטימיות ושמחת חיים, מתוך אמונה עמוקה בדרך החיים שבה בחרה. בנוסף למאפייני הרומן – תקופת הזמן הממושכת המתוארת, ההתמקדות בתיאור הדמויות,

מתוך: אנשי בראשית. אליעזר שמאלי, (חסר שם מאייר). מסדה תשכ"ג.

המורכבות היחסית של הצגת האידיאולוגיה – ניתן לזהות ביצירה זו אלמנטים הלקוחים מדגם הרובינזונדה (התחלה מבראשית, הקמת יישוב בשממה), ויש בו גם מוטיבים, כמו אופן התקדמות העלילה ואלמנטים של מתח ודרמה, הלקוחים מדגם סיפורי ההרפתקאות.

דמות החלוץ בספרות ההתיישבות

החלוץ מתואר בספרות ההתיישבות כאדם אקטיבי הפועל על-פי האידיאלים שבהם הוא מאמין. הוא צנוע, מסתפק במועט וחי קרוב לטבע; בדרך-כלל הוא אנטי-אינטלקטואל ושם דגש על העבודה הפיסית; הוא אמיץ-לב, עקשן ומוסרי. תכונות אופי בולטות נוספות הן היושר והמוסריות, המהוות ניגוד לסטריאוטיפ היהודי הגלותי, הערמומי וה"גמיש" מבחינה מוסרית. כמו כן מודגשות גם מעלותיו הגופניות ויכולת הלחימה שלו, גם הן היפוך גמור של הסטריאוטיפ הגלותי.

מודל החלוץ, היושב בארץ-ישראל וגואל את אדמתה מתוך תחושת שליחות ואמונה במעשה הציוני, מסתמך ברובו על דגם "העברי החדש", דגם שהחל להיווצר בספרות העברית בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה (לעניין זה ראה עבודתה המקיפה של בשמת אבן-זהר: אבן-זהר, ב' 1988). בניית דמות החלוץ בספרות ההתיישבות לילדים נעשתה על-ידי שילוב של שני מרכיבים מרכזיים: 1. בניית דמות שמאפייניה מועמדים באופוזיציה לסטריאוטיפ היהודי הגלותי; 2. שאילת מאפיינים ורכיבי התנהגות מתושבי ארץ-ישראל הערבים ושילובם בדגמים ספרותיים מוכרים, בעיקר מהספרות המזרח אירופית, דגמי "איש המזרח" ו"הקוזק" (אבן-זהר 1980: 174–175). דמות החלוץ בספרות ההתיישבות נבנתה גם על מקורות נוספים כמו תיאורי ההתיישבות בעיתונות הארצישראלית, וגם תוך התייחסות למיתוס החלוץ שנבנה לפני שנות השלושים. כמו כן נעשה שימוש במיתוס שנוצר סביב פעילות קבוצת "השומר" וחלוצי העלייה השנייה, שעוד בחייהם הפכו לדגמי חיקוי בתרבות העברית.

חרמוני, הגיבור הראשי ב"אנשי בראשית"

הגיבור המרכזי ברומן אנשי בראשית הוא ראש המשפחה, חרמוני. חרמוני הוא בן-דמותו של השומר האגדי אלכסנדר זייד. הספר ראה אור עוד בחייו של זייד, שהפך למיתוס עוד טרם מותו. מותו הטרגי של זייד מירייה של מתנקש, הביא להעצמת המיתוס סביב דמותו, אך הוא לא מתואר ברומן זה, אלא בספר אחר של שמאלי, שומר בישראל (1970), שמוקדש לתיאור חייו ומפעלו של זייד. למרות שדמותו של זייד שימשה את שמאלי ליצירת דמותו של חרמוני באנשי בראשית, אין זה רומן ביוגרפי. תפקידו המרכזי של הספר, כדברי שמאלי עצמו, הוא: "[...] לתת לילד העברי סיפור ציוני, שיעודד את רוחו ויחזק את נפשו, שיקרבו אל הכפר ויראה לו את היופי והגבורה שבחיי החקלאי העברי, וכך יתחנך לחלוציות, לחיי יצירה, הסתפקות במועט וחיים של יגיע-כפיים" (מצוטט אצל אופק 1985: 638, ללא ציון מקור).

דמותו של חרמוני מתאפיינת באשכול תכונות של דמות אידיאלית, כמעט מושלמת: חקלאי המגן על משפחתו (שומר) ודואג לרווחתה, סבלני, נדיב, פציפיסט, אידיאליסט. דמות אידיאלית זו נבנית על בסיס כמה מרכיבי אופי בולטים ונתמכת בתיאורי התנהגות ופעולה. לצדה של דמות מופת זו מתוארים

שאר בני המשפחה כדמויות משנה השותפות לדרכה. אמצעי נוסף שבו משתמש שמאלי להבלטת אישיותו ההירואית של חרמוני, היא העמדת אופוזיציה בדמות הרשע המוחלט: אבו-נעמי, הערכי המושחת, חסר הערכים, רודף הבצע והאליים.

חרמוני מתואר כחלוץ האידיאלי, איש בראשית המסרב ליהנות מעמלם של אחרים ובוחר בדרך הקשה: להתחיל מן ההתחלה, להתיישב במקום לא מיושב, לא מעובד וחסר תשתית כלשהי – בבחינת לברוא יש מאין. חרמוני הוא סמל. המעשה שלו אינו רק מקרה פרטי, אלא נותן ביטוי לעשייה החלוצית בארץ-ישראל, ולכן מודגשת ההתחלה מבראשית, המופיעה גם בשם הספר וגם במשפט החותם אותו. אחרי שנחרב כל מה שהקים, עושה חרמוני תלם חדש באדמה ואומר: “עלינו להתחיל תמיד מבראשית” (עמ' 269; מראי מקום כאן ובהמשך מתוך מהדורת 1972, הדפסה 11, רמת גן, מסדה).

חרמוני מוצג כשילוב של איש אדמה ושומר. הוא מצויד בתכונות מנוגדות לכאורה: כאיש עמל הוא מצטיין באיזון נפשי, התמדה, עקשנות, סבלנות ושיקול-דעת, רוחב-לב והסברת-פנים ושאיפה לידידות ולשלום עם שכניו הערבים. אך ברגע שנשקפת סכנת חיים או סכנה למפעל החקלאי, הוא הופך באחד ל”שומר” נועז ומשיב מלחמה בחירוף-נפש. הוא אינו שש לקרב ואינו רודף הרפתקאות, אך רואה בהגנה חלק מתפקידו.

מאפיין בולט בתיאור דמותו של חרמוני כ”עברי חדש” הוא השימוש בתכונות יליד הארץ הערכי, אותן שאל שמאלי מדגם הבדווי, שהיה מקובל בספרות העברית של התקופה. כך לדוגמה, חרמוני מתאפיין ביכולת שליטה בכלי נשק וברכיבה על סוס, בהישרדות בתנאי טבע קשים, בחיים בהרמוניה עם הטבע, בקשר לאדמה, ביצר נדודים, באינדיווידואליות, בהתנהגות מוסרית עקבית וחסרת דופי, בהכנסת אורחים ובאצילות. אפילו הכדווים עצמם מכנים אותו “שיך”, דבר שתורם לחיזוק הדימוי.

תכונה נוספת המאפיינת את חרמוני היא היותו “חלוץ בודד”. חרמוני מוצג אמנם כמציינת לאידיאולוגיה המרכזית ופועל בחוסר אנוכיות למען מטרות של החברה כולה, אך במקביל הוא מוצג גם כחלוץ בודד הפועל לבדו ובצורה עצמאית. מאפיין זה עומד כביכול בניגוד לרעיון מרכזי של האידיאולוגיה החלוצית שקשרה בין הפרט לחברה, ראתה את הפרט כחלק מקבוצה וככזה שמקריב את עצמו למען הכלל, והעדיפה התיישבות במסגרות קולקטיביות. אולם, הספר עצמו אינו מציג את האינדיווידואליסטיות של חרמוני כעומדת בסתירה לחתירתו למען מטרות משותפות – שני נושאים אלה מתיישבים זה לצד זה בדמותו של חרמוני. נראה כי העמדה של דמות החלוץ הבודד (שמזכיר את הקאובוי בספרות הקפר האמריקנית) נעשתה לצרכים פואטיים והיא מנומקת בתפקידו של חרמוני כספר, תפקיד שמחייב אינדיווידואליות ופעולה עצמאית.

חשוב לציין שברומן מתוארות שתי דמויות של חלוצים יוצאי-דופן: האחד הוא ציפור, משורר ומספר סיפורים, נווד חולמני ומתבודד; והשני הוא בן-שלמה, טבעוני אדוק, פציפיסט, אינטלקטואל הקורא ספרים ב”שפה זרה”, ולמעשה איש אינו יודע מיהו בדיוק. על אף אופיים האקסצנטרי של השניים והיותם חריגים תלושים החיים בכדידות מחוץ למחנה, הם עדיין מתוארים כמי שפועלים במסגרת האידיאולוגיה הציונית. דמויותיהם מאפשרות לשמאלי להציג את המסגרת האידיאולוגית הציונית כבעלת ערך רב יותר מערכים אחרים, ולהבליט את האקסצנטריות המייחדת את החלוצים,

אקסצנטריות שקיימת במידה רבה גם בדמותו של חרמוני עצמו. כאמור, דמותו של חרמוני משמשת את שמאלי ליצירת דגם של חלוץ. על מנת לבחון מקרוב את אשכול התכונות המאפיינות את דמותו של החלוץ, נעמוד בהמשך המאמר על תכונותיו של חרמוני ועל האופן שבו נבנית דמותו בספר.

החלוץ כאיש מוסר

חרמוני מתואר כאיש ישר ובעל חוסן מוסרי, ומוצג בספר כניגוד קיצוני לאבר-נעמי הערבי, הפסאודו-שומר, המושחת שמנצל את היער ואת תושביו למטרות רווח. לדוגמה, חרמוני מועמד שוב ושוב בפני פיתויי שוחד, ועל אף המצב הכלכלי הקשה מסרב בתוקף לקבלו. כשהבדווים מציעים לו מתנות, הוא מסרב בטענה: "באתי הנה רק להשגיח על היער [...] ולא להתעשר" (עמ' 37). חיזוק לאופיו המוסרי מתקבל גם מהפחמים הערבים, שאותם הוא מסלק מן היער והם מצייטים לו "[...] בראותם את אומץ-לבו של השומר החדש וישרו, כי אינו נכנע לאיומיהם ואינו מטה און לשדוליהם אפילו בהבטיחם לו חלק מהרווח [...]]" (עמ' 37).

החלוץ כאידיאליסט

חרמוני הוא איש ערכים, אידיאליסט שאינו מוכן להגמיש את עמדותיו, המצפה מילדיו לנהוג כמוהו. כך הוא מעדיף שאיתן בנו יסולק מבית-הספר בעקבות שביתת תלמידים, ובלבד שלא ישקר. הוא אומר לו: "אל תיכנע לשקר לעולם" (עמ' 211). עקשנותו ודבקותו באידיאלים שבהם הוא מאמין באים לביטוי קיצוני בפרק הסיום, שבו מתואר הוויכוח על נטישת האדמה, כשחרמוני עומד לבד מול שאר החלוצים (וגם מול בני משפחתו) שחושבים שיש לנטוש את המקום. האידיאולוגיה של היאחזות בקרקע מופיעה באנשי בראשית בצורה בולטת, כנושא מרכזי של הטקסט. הרעיון, שחרמוני הוא מבטאו הקיצוני ביותר, הוא שארץ-ישראל היא המולדת היחידה ועל אף הקשיים והסכנות, אין לה תחליף. עזיבת הקרקע נחשבת לנטישה ולבריחה ומוצגת כמטפורה לנטישת האידיאולוגיה. על כן יש להיאחז בקרקע גם אם המחיר על כך הוא מוות.

פרק הסיום של הספר עוסק ריבו ככולו בנושא היאחזות בקרקע. הפרק מעמת בין האידיאולוגיה של אי-הנטישה לבין המציאות הקשה. חרמוני מממש את אידיאל היאחזות בקרקע בצורה קיצונית ובלתי-מתפשרת. הוא מסרב לעזוב את המקום גם כשברור שאין לו כל דרך להגן עליו, וגם כשיש חשש אמיתי שבכך הוא גוזר מוות על עצמו ועל בני משפחתו. בנאום נרגש שהוא נושא בפני בנו, מוצג המוטו של הספר, שתמציתו היא שאופציית הנטישה אינה קיימת במסגרת האידיאולוגיה החלוצית: "אל תבכה, איתן, אל תתיאש. שמך איתן ועליך לעמד איתן... הסתכנו בהתנפלויות שודדים. לא פעם פרפרנו אני ואמך בין החיים ובין המות ויצאנו בשלום. זה חצי יובל שנים אנו עומדים על משמר הארץ ולא נרתענו! גרן ישרפו השודדים אך לא תקות עם נענה. בצפרנים נאחזנו בסלעי הארץ ושום כח בעולם לא יזיז אותנו מכאן [...] ידענו מפלות. רבים הם קברי השומרים, הפזורים על גבעות הגליל התחתון, אך מעולם לא ברחנו, לא ידענו פחד. כאן מולדתנו [...] מכאן לא נוזו" (עמ' 258).

החלוץ כשומר ולוחם

החזקת נשק והיכולת להשתמש בו ביטאו באידאולוגיה הציונית את השאיפה לשינוי תדמית היהודי, הפיכתו מיהודי גלותי חסר-אוניס, תלוי בחסדם של אחרים, ל“עברי החדש”, עצמאי, שהיכולת להגן על עצמו מהווה מרכיב משמעותי בהגדרתו העצמית. אך למושג הלחימה ניתנה משמעות נוספת באידאולוגיה החלוצית: הוא שימש לתיאור ההיאחזות באדמה, כשמונחים שנלקחו משדה הקרב הפכו למטפורות המתארות את ההתיישבות בארץ-ישראל (ראה: גיר 1992, שפירא 1977: 19–20).

בהתאם לתפישות אלה, כולל בספרות ההתיישבות תיאור דמותו של החלוץ כלוחם שני מרכיבים: 1. החלוץ המסוגל להגן על עצמו בפני אויביו ויודע להשתמש בנשק; 2. החלוץ הנלחם, מלחמה מטפורית בדרך-כלל, על האחיזה באדמה.

באנשי בראשית ניתן ביטוי נרחב לאופיו הלוחם הנועז של חרמוני. בדרך-כלל מופיעים ביטויי האופי הלוחם ברגע של סכנה, ומתוארים כמעין מטמורפוזה חדה: הפיכתו של חרמוני מהאיכר השקול למי שפועל על-פי אינסטינקט, כמעט כחיה. כך למשל בשעת שריפה, כשנראה לו שילדיו בסכנה, הוא יוצא לפעולה תוך סיכון חייו, ללא מחשבה ושיקול-דעת. כשנדמה לו שהוא שומע את ילדיו קוראים לעזרה: “צמרמרת עברה בכל גופו ועיניו נתמלאו דם. כחיה הרואה באבדן גוריה – פשט ידיו לפניו וזנק ממקומו בקריאות אימה [...]” (עמ’ 63). גם במרדף אחרי שודד הוא מתואר דוהר ביער כשהוא “[...] נצמד בכלי-כחו לסוסה ולא הניד אבר” (עמ’ 105). כשהוא מגלה שהיער שוב הושחת על-ידי רועים ופחמים, “רגש כעס תקפהו ואגרופיו נתכווצו”, והוא אומר: “אני אראה להם, לכפויי הטובה, את נחת זרועי” (עמ’ 211). הוא מחפש את ה“פושעים” ביער: “חרמוני ישב בפה קפוז ועינים יוקדות ותר סביבו באי-סבלנות וכעס. אצבעו נחה על הדק הרוכה ונשימתו קצרה. נתעורר בו שוב שומר הגליל [...]” (עמ’ 212). בעתות סכנה, לבני משפחתו או לאדמתו, הוא הופך ללוחם זועם. דבר זה כולט בפרק הסיום הדרמטי, שהוזכר כבר, שם ניצבת המשפחה בפני סכנת חיים של ממש והמשק נהרס כליל. כשהסכנה מתקרבת, מתואר חרמוני כך: “נשימתו היתה קצרה. עיניו מלאות זעם ולבו התכוץ בקרבו. אפפהו מצב רוח של ‘הגנה’, מצב-רוח מאותם הימים, מימי היותו שומר במושבות הגליל” (עמ’ 251).

החלוץ כאיש אדמה

רובם המכריע של הטקסטים של ספרות ההתיישבות מגדירים את מושג ההגשמה באופן חד-משמעי: ההגשמה כוללת התיישבות בעלת אופי חקלאי בארץ-ישראל. הטקסטים מציגים את החלוץ כחקלאי (לפעמים גם כשומר) החי קרוב לאדמה ולטבע. בניגוד ליהודי הגלותי העוסק במסחר, תיווך ועבדות פקידות, או היהודי האינטלקטואל החי בחברה עירונית ובניכור מן הטבע, החלוץ רואה כמשימה עיקרית וכדרך החיים המועדפת את גאולת הקרקע בארץ-ישראל. החלוץ חי בסביבה כפרית, מעבד כמו ידיו את אדמתו, מכיר היטב את הטבע ומתמצא בסביבתו. מושג ההגשמה מחבר את רעיון הפרודוקטיביזציה של העם היהודי לאידאולוגיה של החזרה לטבע, שהושפעה מהתנועה הרומנטית באירופה.

כבר בפתחת אנשי בראשית מוצגת עבודת האדמה כחלום חיים של חרמוני: "[...] מאז ומעולם נמשכה נפשו אל החקלאות ולבו שאף למזוג השמירה ועבודת־האדמה. אך השמירה טלטלה אותו ממקום למקום, בלעה את כל ישותו וחלמו לא נתגשם" (עמ' 5). שמאלי משתמש פעמים רבות כמושג "גן־העדן" כדי לתאר את עין־רועים. גן־העדן הזה הוא חלק מתפישת עולם הרואה ייעוד בחיים בטבע ובעבודת האדמה. כשחרמוני נח מזריעת התבואה הוא "[...] מסתכל סביבו בעינים מלטפות, נהנה ולבו מתרחב בו מענג". בחזונו: "באביב הבא ישתרעו כאן שדות תבואה מצהיכים. שבלים כבודות תנענה את ראשיהן ברוח [...] ואחר תשקשק ותזמזם כאן מכונת־קצירה, אלמות־אלמות תתפורנה בשדה בשורות ישרות וערמות גדולות תתנשאנה בגרן – פרי עמל כפים, עמל שנה שלמה" (עמ' 94).

החלום המוצג כאן הוא חלום של חיי עבודה פשוטים וצנועים, כפי שמסביר חרמוני לאבו־נעמי המנסה לפתותו לרווחים קלים ולחיי נוחות עירוניים: "[...] אנחנו לא חוג'את (אדונים) הננו, שנשכר לנו דירה בעיר ונשב באפס מעשה [...] באנו הנה להקים לנו משק ולחיות מיגיע כפינו [...] פה יהיה גן־העדן שלנו [...] באנו הנה לעבד [...] ולא לסחר ולהציק למי שהוא" (עמ' 55).

עבודת האדמה מתוארת כגורם הקושר את האדם למקום שבו הוא חי. לאחר שהירקות ששתלו מתחילים להניב פרי "[...] תושבי עין־רועים התחילו להרגיש, שהם הולכים ומתערים במקום, הולכים ומתקשרים לקרקע" (עמ' 101). היחס לאדמה הוא יחס סנטימנטלי. סנטימנטליות זו מודגשת בעיקר כשהיא מיוחסת לחרמוני, שאינו נוטה לרוב להחזין את רגשותיו. לאחר הרס התבואה על־ידי העכברים, חרמוני מתואר כאדם אבל: "בעינים מעורפלות מדמע עצור סקר את שדות התבואה שתקוות כה רבות תלה בהם – ועתה השתרעו לפניו חרבים ושדופים, ריקים ומחסרי ערך... הוא הניע את ראשו בעצב, כאיש ההולך ונפרד מדבר יקר שאבד לו, אבדה שאין לה שלומים..." (עמ' 166).

באהבה לאדמה יש גם מימד ארוטי: "חרמוני התהלך כחולם, למראה הברכה שהיתה השנה בשדותיו. [...] מסתכל סביבו ועיניו נעצמות מהתרגשות. לבו היה מלא גיל ופחד. קרה – ולפעמים היה תוקפהו הרצון להתנפל על האדמה השחורה והמהבילה, לחבקה ולהעטיר עליה מנשיקות פיו" (עמ' 239). ההתיישבות החלוצית ועבודת האדמה נתפשות כשליחות, וחרמוני מתייחס אל ההתיישבות כמונחים צבאיים של כיבוש, לחימה וניצחון במלחמה. כאשר חקלאים מיישובי הסביבה מציעים לו לעבור למקום יישוב קיים, מפני שהמקום שבו בחר לחיות הינו מכודד ולא מעובד, עונה חרמוני: "גם אתם נצחתם את המדבר [...] חיל אני ומלחמה אינה מרפה את ידי. להפך, היא מוסיפה לי אמן – וננצח..." (עמ' 64). כישלון אינו מרפה את רוחו והוא מתייחס אליו כאל חלק בלתי נפרד מדרכו החלוצית. הכישלון דווקא מחשל, מחזק וממריץ אותו להמשיך בדרכו.

סיכום

דמות החלוץ בספרות ההתיישבות היא אם כן דמות של אדם מוסרי ורודף צדק, בעיקר צדק חברתי. הוא חזק פיסי, ומסוגל לעבד את השדות ולהגן על משפחתו ועל נחלתו. עבודת החקלאות והפרכת השממה בארץ־ישראל כמו ידיו היא לגבי דרך החיים הנכונה והרצויה, ומרכיביה הם חיים פשוטים, ללא מותרות ובקרבה לטבע. הוא מהווה היפוך סימטרי כמעט לסטריאוטיפ "היהודי הגלותי" הכנוע, חסר

חרימני הוציא בקלשון סבלי חסיה ושעורה וסדרן ערמות ערמות

מתוך: אנשי בראשית. אליעזר שמאלי, (חסר שם מאייר). מסדה תשכ"ג.

יכולת ההגנה העצמית, השוקד על התורה או על עשיית כסף.

מה הביא טקסט כמו אנשי בראשית, שהיה מרכזי ונקרא במשך שנים כה רבות על ידי קהל קוראים גדול, להפוך לטקסט שולי, אולי אפילו "מת" מבחינת קהל הקוראים? נראה שלשינוי במעמד החלוץ ובמעמדה של האידיאולוגיה הציונית, לפחות כפי שהיא מוצגת בטקסטים של "ספרות ההתיישבות", יש חלק לא מבוטל בהתרחקות קהל הקוראים. שנות החמישים מסמנות ככל הנראה את תחילת השינוי באידיאולוגיה הציונית, שינוי שהתבטא גם בתהליך ההתרחקות של קהל הקוראים מהטקסטים ה"מגויסים". במחקר שנערך בסוף שנות ה-50 ושעסק בהרגלי קריאה של הנוער נטען כי קהל הקוראים נמנע מלקרוא ספרות העוסקת בנושאים "ציונות", "הווי גלותי" ו"בעיות הקיבוץ וההתיישבות" (פינצ'ובר-לנגרמן 1958: 292).

הטרנספורמציה שחלה באידיאולוגיה הציונית בתרבות הישראלית כולה, הפכה את הספרות ה"מגויסת" לזרה ואולי אף למגוחכת בעיני הקורא הצעיר. רעיונות כמו הקרבה למען האחר, עבודת ידיים וחיים פשוטים וקרובים לטבע אינם מקובלים עוד על רוב החברה הישראלית (אם כי נראה שרעיון ההגנה העצמית שורד, תוך שינוי צורה, עד היום). המימד האידיאולוגי, שהפך להיות לא רלוונטי, הסגנון ההירואי, השפה הגבוהה וחוסר התחכום בהחדרת המסר האידיאולוגי, כל אלה הביאו לדחיקתו של טקסט מרכזי כמו אנשי בראשית אל מחוץ לקורפוס ה"חי" (הנקרא) של ספרות הילדים.

גם בטקסטים הנכתבים היום לילדים יש ניסיון להחדיר אידיאולוגיה וערכים. אך היום קשה לדבר על

אידיאולוגיה אחת, הומוגנית, מובהקת ומוסכמת, ואופני הביטוי של ערכים שונים בספרות הילדים הם מתחכמים יותר וסמויים יותר מן העין.

נראה כי כיום היכולת לייצר או לצרוך טקסט ציוני "מגויס" מבחינה אידיאולוגית כמו אנשי בראשית, קיימת רק אצל קבוצות שנמצאות בשולי החברה הישראלית, ומשמרות את הדגמים האידיאולוגיים הנוקשים, שהחברה ברובה נטשה לטובת אידיאולוגיות בעלות גוון אינדווידואליסטי וקפיטליסטי.

ביבליוגרפיה

- אבן-זהר, איתמר 1980. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882–1948". קתדרה 16, יולי 1980, עמ' 169–185.
- אבן-זהר, בשמת 1988. צמיחת הרגם הספרותי של "העברי החדש" בספרות העברית 1880–1930. עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת תל אביב.
- אופק, אוריאל 1985. לקסיקון אופק לספרות ילדים. תל-אביב: זמורה, ביתן.
- אופק, אוריאל 1988. ספרות הילדים העברית 1900–1948. תל אביב: דביר.
- גרץ, נורית 1988. ספרות ואידיאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ניר, הנרי 1992. "מיהו חלוץ, גלגולים סמנטיים של המינוח החלוצי בתנועת העבודה הארצישראלית, 1917–1939". טורא ב, עמ' 228–248.
- פינצ'ובר-לנגרמן, שושנה, עפרה הירשנבג ומיכאל חן 1958. "מה קורא הנוער?". מנמות ט: 4, אוקטובר 1958, עמ' 286–300.
- רגב, מנחם 1980. "ספרות ילדים עברית 'מגויסת'". מעגלי קריאה 7, ינואר 1980, עמ' 97–106.
- שביט, זהר 1988. "התפתחות ספרות הילדים בארץ-ישראל". בתוך: תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה. עורך ראשי: משה ליסק. בנייתה של התרבות העברית ביישוב היהודי בארץ-ישראל. חלק ראשון. עורכת ומחברת ראשית: זהר שביט. עמ' 439–466.
- שפירא, אניטה 1977. המאבק הנכוב, עבודה עברית, 1929–1939. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד.